

Eski Türkçe ‘Sıızgu’ Üzerine Bazı Gözlemler

Özlem AYAZLI*
Halil İbrahim TAŞKIRAN**

Özet: Bu çalışmada, Eski Türkçeden itibaren Türkçenin söz varlığında görülen, bazı fonetik değişikliklerle çağdaş Türk dil ve lehçelerinde de varlığını sürdüren müzik aleti *sıızgu* üzerinde durulmaktadır. Nefesli bir müzik aleti olan *sıızgu*, Türkçenin tarihî lehçelerinde “ney, trompet, flüt, kaval vb.” anlamlarının yanı sıra “davul” anlamı ile de kullanılmıştır. Sözcük, çağdaş Türk dillerinde de benzer anlamlarla ve *sııskı*, *sııshı*, *sımışhı*, *hıızğı*, *sıızık* (göçüşmeli biçim), *zıızğı*, *sıızğa*, *sıızğa* gibi biçimlerle varlığını sürdürmektedir. Ayrıca, çalışmada sözcükle ilgili bazı Türkologlar tarafından daha önce değinilen *r ~ z* nöbetleşmesine de yer verilmektedir. Sözcük için, GT **sıır*- “ıslık sesi çıkarmak, üfleme, öttürmek” ~ *sıız* “ıslık sesi çıkarılan, öttürülen nesne: düdük, kaval, flüt vb.” şeklinde *r ~ z* sözcük çiftleri önerilmektedir. Bu sözcük çiftlerinin önerilmesinin nedeni ise Yakutça, Kırgızca, Azerice ve Çuvaşçada tespit edilen şu biçimlerdir: Yak. *sıırğaa*- “ıslık sesi çıkarmak”, Kır. *sıızgı*- “(tiz, keskin bir ses) ortalığa yayılmak”, Çuv. *şăpăr* “gayda”, Az. *sıız* “budanmış (ağaç)”. *Sıız* “budanmış ağaç” ise *sıız*+*gu* bu ağaçtan yapılmış enstrüman olabileceği gibi kuramsal olarak sözcük, **sıır*- (~ **sıız*-) fiilinden araç-gereç adları yapan *-gu* eki ile de türemiş olabilir.

Anahtar sözcükler: *sıızgu*, Eski Türkçe, tarihî ve çağdaş Türk dilleri, etimoloji.

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, civelek.o@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4981-6900.

** Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Öğrencisi, hibrahimtaskiran1@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3393-2165.

Abstract: *Some Observations on Old Turkic ‘Sıpzgu’*

In this paper, the musical instrument *sıpzgu* is emphasized, which has been seen in the vocabulary of Turkic since Old Turkic and survives in modern Turkic languages and dialects with some phonetic changes. *Sıpzgu*, a wind instrument, is used in the historical dialects of Turkic with the meanings “nay, reed-flute, flute, trumpet, pipe, etc.” In addition to this, it has the meaning of “drum”. The word survives in modern Turkic languages with similar meanings and forms such as *sıbıski*, *sıbıshı*, *sımıshı*, *hıbızǵı*, *sıbızık* (because of metathesis), *zıbızǵı*, *sıbizǵa*, *sıvizǵa*. Furthermore, this study also included alternation *r ~ z*, which was mentioned earlier by some Turkologists about the word. The following *r ~ z* word pairs are suggested for the word: CT **sıpir*- “to make a whistling sound, whiffle” ~ *sıpız* “the object which is made a whistling sound; pipe, flute.” The reason for suggesting these word pairs is the following forms found in Yakut, Kirghiz, Azerbaijanian, and Chuvash: Yak. *subırǵaa*- “to make a whistling sound”, Kir. *sıbızǵı*- “to make a piercing sound”, Chuv. *şǵpǵr* “bagpipe”, Az. *sıbız* “pruned (tree)”. If *sıbız* is a “pruned tree”, *sıpız+gu* may be an instrument made from this tree, or theoretically, it may have been derived from the verb **sıpir*- (~ **sıpız*-) with the suffix -*gu*, which derives the name of tools.

Key Words: *sıpzgu*, Old Turkic, historical and modern Turkic languages, etymology,

Giriş: *Sıpzgu*, Türkçenin söz varlığında 11. yüzyıldan beri görülen “ney, boru, trompet, flüt, kaval vb.” anlamlara gelen üflemeli bir müzik aletidir. Ancak sözcüğün Orta Türkçede bu anlamlarının yanı sıra “davul” anlamını da kazandığı görülmektedir. *Sıpzgu*, bazı ses değişiklikleriyle çağdaş Türk dillerinin pek çoğunda da nefesli bir çalgı aleti olarak “düdük, kaval, boru, borazan, flüt, ney, kaval vb.” anlamlarla varlığını sürdürmektedir. KM metninde Arapça denkliği *şebbabe* olarak tespit edilen bu enstrümanı daha iyi tanıyabilmek

için şunlar aktarılabilir: Bu alet içi boş bir kamıştan yapılır. Üzerinde belli bir kaide ve nispet üzere, kamışın etrafında delikler açılır. Parmaklarla basılarak üflendikten sonra kamışın deliklerinden güzel güzel sesler çıkar ki, musikiciler çaldıkları vakit kendilerinde belli olan kaidelere göre durmadan parmaklarıyla bu deliklere basarlar ve aynı zamanda kamışı üflerler. Sesleri bu suretle böldükleri için ses ve avazlar arasında mevzun bir nispet ve tenasüp husule gelir ki, arkasını kesmeden çalma neticesinde çıkan bu vezinli sesler işitenleri neşelendirir (İbn Haldun, Mukaddime II: 424). Ayrıca *sıpzgu*’nun kamış dışında ağaçtan yapılabildiği bilgisine de Türk dilleri aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Buna ek olarak Eski Türk çalgılarıyla ilgili bk. Daloğlu, 2011: 249-257.

Tarihî doğu Türk lehçelerinde *sıpzgu* ve türevleriyle görülen sözcüğün, batı Türkçesinde yerini *sipsi* sözcüğüne bıraktığı gözlenmektedir. Çalışmanın *Etimolojik Görüşler* bölümünde hem *sıpzgu* hem de *sipsi* ile ilgili köken bilgisi açıklamalarına yer verilmekte sözlükle ilgili oluşan kanaat de *Etimolojik Görüşler* bölümünde aktarılmaktadır. Dolayısıyla sözcükle ilgili literatür özetine de bu bölümünde yer verilmektedir. Çalışma, *sıpzgu* ile ilgili çıkarımların aktarıldığı *Sonuç* bölümü ile sonlanmaktadır.

1. Tarihî Türk Lehçelerinde *Sıpzgu*

1.1. Eski Uygurca: *Sıpzgu* sözcüğüne Eski Uygurcada, BT III’de rastlanmaktadır. Söz konusu Uygurca metnin ne zaman oluşturulduğu belirsizdir. Gabain, yazmanın ön tarafındaki Çin yazısının MS 800 civarındaki yazı tipine denk geldiğini ifade etse de bu el yazmasını inceleyen Inokuchi ve Schmitt, Çince metnin daha sonraki bir döneme ait olduğunu savunmuşlardır (BT III: 8). Metni yayımlayan Tezcan (BT III: 9) ise metnin ne zaman oluşturulduğu sorusunun belirsizliğini koruduğunu ifade etmektedir. Ancak Tezcan, metninde geçen iki Moğolca (*çasaq* “Befehl, Dharma [514] ve *erkälä-* ? “trösten, lieben [788]” sözcüğe dayanarak metnin Moğol döneminde yazıldığını varsaymaktadır. Bu savın da geçerliliğini yitirdiği söylenebilir, çünkü Wilkens (2021: 223b, 262b) tarafından *çasaq* (oku: *çızıg*) ve *erkälä-* (oku: *äriqlä-*) okuyuşları hatalı görülmüş ve düzeltilmiştir. Dolayısıyla Eski Uygurca metnin tarihi ile ilgili net bir şey söylemek zordur.

Eski Uygur Türkçesinde *سوپىزغۇ*¹ *sıpızgu* sözcüğü, şu şekilde geçmektedir: *sıpızgu* “trompet” (ETKS), *sıbızgu*² “Rahrflöte, Trompete / ney, boru, trompet” (HALtUig 605a). Sözcüğün geçtiği bağlam ise şu şekildedir: *triditlig tik sıpızgu sılıg türpiçä käd koñragu sivätsiz sokgu çañ tāmīr sızgurgu ärgürgü tæg äşidilti*³ / flüt, trompet₂ asil ve zarif; işlenmemiş çan (ise), demir eritme (sesi) gibi duyuldu (BT III: 964).

1.2. Karahanlı Türkçesi: DLT’de *sıpızgu*⁴ (Kaçalın, 2019: 408) sözcüğüne şu anlamlar verilmiştir: Düdük, boru (Atalay, 1985: 489), flüt (*mizmār*)⁵ (Dankoff-Kelly, 1985: 160; Kaçalın, 2019: 408), uzun kaval (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 214). DLT’de sözcüğün geçtiği cümle örnekleri şöyledir:

ol sıpızgu ötürdi “O, kaval (ve başkası) öttürdü (*şayyaħa*).” *ötrür, ötürmek*⁶ (Kaçalın, 2019: 378).

sıpızgu öttürdi “Kaval öttürdi” (*şayyaħa*). Senin hareketin yüzünden ses çıkaran (*ħadasa minhu’ş-şiyāħ bi-fi’lika*) her şey için de böyle denir. *öttürür öttürmek*⁷ (Kaçalın, 2019: 377).

sıpızgu ötrüldi “Kaval (veya başkası) öttürüldü (*şuyyiħa bi-*)”. *ötrülür ötrülmek*⁸ (Kaçalın, 2019: 377).

¹ *sypysqw / sıpızgu* (BT III: 964, Tafel LIX).

² Wilkens (2021: 605), sözcüğü *sıbızgu* biçiminde okumaktadır. Ölmez (ETKS) ve Kaçalın (2019: 408) ise *sıpızgu* okuyuşunu tercih etmektedir. Bu çalışmada da *sıpızgu* okuyuşu tercih edilmiştir. Sözcüğün söz içi *-b-* ile değil de *-p-* ile okunmasıyla ilgili olarak bk. Ölmez, 2010: 212.

³ Tezcan’ın yaptığı yazı çevrimi ve anlam ise şu şekildedir: *triditlig (?) tig sıpızgu sılıg tüpiçä (?)kät qoñragu sivätsiz soqgo çañ tāmīr sızgurgu ärgürgü tæg äşidilti* / Die bräunliche Trompete, die einem edlen Schneesturm (?) gleichende Schelle, und der eigenschaftslose (?) Glockenschlegel und die Glocke wurden gehört wie (das Tönen von) Eisenguß (BT III: 964, s. 68).

⁴ *Sıbızgu* okuyuşu için bk. Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 91, Atalay, 1985: 489.

⁵ Arapça مزمار *mizmār* “a flüte, pipe, psaltery / flüt, boru, santur” için bk. Steingass, 2005: 1223b

⁶ *ol sıbızgu ötürdi* “o, düdük öttürdü” (Atalay, 1975: 176), “o, kaval vb. şeyleri çaldı” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 91).

⁷ *sıbızgu öttürdi* “düdük öttürdü” (Atalay, 1985: 217), “kaval ile ses çıkardı” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 105).

⁸ *sıbızgu ötrüldi* “düdük öttürüldü” (Atalay, 1985: 246), “kaval vb. şeylerle ses çıkarıldı” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 113).

1.3. Harezmi ve Çağatay Türkçesi: Harezmi Türkçesinde de sözcüğe rastlanmaktadır: İM *sıbzıgu* “düdük” (Battal, 1997: 60b), *sıbzıgıçı* “düdükçü” (Battal, 1997: 60b).

Çağatay Türkçesinde ise sözcük, *sıpuzğa* سیپوزغا “sifflet / düdük” (PC 365) ve Çağatay dönemi şairlerinden biri olan Şibân Han’ın Divanı’nda da *sıbzıgu* “müzik aleti, düdük” (ŞHD 727) biçiminde görülmektedir. ŞHD’de sözcüğün geçtiği beyit şu şekildedir:

Ota meclisinde rakkas u semâ-ı kuruş birle

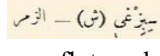
Kopuz u sıbzıgu ney tüz diyelim bolum bola lây (ŞHD 164b-13, [Karasoy, 1989: 263])

(Oda meclisinde kopuz ve ney₂ eşliğinde sema gösterisi düzenleyip terennüm edelim).

Çağatay Türkçesine ait bir başka sözlük olan Şeyh Süleyman Efendi’nin *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* adlı sözlüğünde *sıpurğa* سپيرغا “düdük, ıslık” (Şeyh Süleyman Efendi, 1882: 196; Kúnos, 1902: 171) biçimi de görülmektedir.

Ayrıca Carl Brockelmann’ın Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçesine ait dil malzemesine yer verdiği *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens* “Orta Asya’nın İslami Doğu Türk Edebiyatı Dillerinin Grameri” başlıklı çalışmasında da *sıbzıgu* (recte: *sıpuzğu*) “Flöte / ney, flüt” 107.34 (Li, 2017: 558) şeklinde yer almaktadır.

1.4. Kıpçak Türkçesi: Kıpçak Türkçesine ait sözlüklerde, sözcüğün şu biçim ve anlamları ile karşılaşılmaktadır: Kİ *sıbzıgı*⁹ “düdük” (Caferoğlu, 1931: 90), EZ *sıbzıgı* “uzun düdük” (Atalay, 1945: 236),

⁹ Tıpkıbasım *sıbzıgı* (Kİ, Caferoğlu, 1931: 51). Caferoğlu (1931: 90) *sıbzıgı* sözcüğüne “düdük” (Caferoğlu, 1931: 90) anlamını vermiştir. Kİ’de *sıbzıgı* sözcüğünün Arapçası *el-zamr* (Kİ, Caferoğlu, 1931: 51) şeklindedir. Ar. *zamr* “performing on a flute or hautboy / flüt ya da obua (çalma)” için bk. Steingass, 1998: 621b.

KM *sıbzıġu*¹⁰ “ıslık, düdük” (Toparlı vd., 2000: 137a), EM *şıbzıġı*¹¹ “davul” (Toparlı, 2003: 106). Kıpçak Türkçesinde *sıbzıġu* sözcüğünden türemiş *sıbzıġuġı* sözcüğüne de rastlanmaktadır: KM *sıbzıġuġı*¹² “ıslıkçı, düdükçü” (Toparlı vd., 2000: 137a).

Ayrıca Houtsma’nın çalışmasında sözcüğün söz içi *-r-* ile *sıbirġu* biçimi de görülmektedir: *sıbirġu* türkische Pfeife. Pavet de Court. سیوزغا mit ز. / “Türk düdüğü. Pavet de Court.’ta ز ile سیوزغا” - *sıbirġuġı* “ibid. Derjenige welcher dies Instrument bespielt / Bu enstrümanı çalan (kişi)” (Houtsma, 1894: 76). Sertkaya (1982: 132), Houtsma’nın yayınında *-r-* ile *sıbirġu* şeklinde görülen sözcüğün noktası unutulmuş veya düşmüş *-z-*’den kaynaklandığını dile getirir.

Tarihî lehçelerde *sıbzıġu* sözcüğü için düdük tanımının da yapıldığı görülmektedir. Bu düdük, “içinden hava veya buhar geçirildiği zaman keskin bir ses çıkaran ve işaret vermek için kullanılan araç” (TÜS 2011: 732a) anlamından ziyade halk ağzında kullanılan “boru, kaval” (DS IV: 1617b) anlamında düşünülmelidir. Nitekim *sıbzıġu* sözcüğünün tarihî lehçelerde tespit edilen Arapça denklilikleri bu anlamı desteklemektedir: *zamr* “flüt ya da obua (çalma)” (Kİ 51), *şebbābe*¹³ “içi boş kamaştan etrafı delikler açılarak yapılan üflemler için çalgı aleti” (KM 25b). Ayrıca *sıbzıġı* sözcüğünün nefesli çalgı anlamı dışında EM’de *ṭabl*¹⁴ “davul” anlamı da görülmektedir.

¹⁰ KM’de tıpkıbasımda *sıbzıġu* (KM 25b-18) yazımı görülmektedir. Muhtemelen müstensihatten kaynaklanan bir yazım hatası olmalıdır. Toparlı (2000: 137a) ve diğerleri tarafından da *sıbzıġı* okuyuşu tercih edilmiştir.

¹¹ EM’de tıpkıbasımda *şıbzıġı* (EM 11b-6) yazımı görülmektedir. Toparlı (2003: 106) tarafından da *sıbzıġı* okuyuşu tercih edilmiştir.

¹² KM’de *sıbzıġuġı* sözcüğün hem *-r-*’li (*sıbzıġuġı* KM / 26a) hem de *-z-*’li (*sıbzıġuġı* KM 25b) yazımı mevcuttur. Bu da *-r-*’li biçimin müstensihatten kaynaklanan bir yazım hatası olduğunu düşündürmektedir.

¹³ *Şebbābe* sözcüğü ile ilgili ayrıntılı tanım için bk. *Giriş* bölümü.

¹⁴ Ar. *ṭabl* “davul” için bk. Steingass, 2005: 809b.

1.5. Eski Oğuz Türkçesi: Eski Oğuz Türkçesinde sözcüğünün yerini *sıpzıgu* sözcüğünden evrilmiş olduğu düşünülen *sipsi*¹⁵ sözcüğüne bıraktığı görülmektedir.

Eski Oğuzcaya ait çeşitli kaynaklarda tespit edilen *sipsi* sözcüğün anlamı ve bağlam içerisindeki kullanımını şu şekildedir: BL *sipsi* “1. Düdük; 2. Sipsi ve kaval türü çalgılar” (Turan, 2001: 163); *sipsi* سىپسى ve *zurna dedikleri saz ve bakırdan düdük* (XVI. yy) TS V 3488, *sipsi* سىپسى ve *dilli düdük* (XVI. yy) TS V 3488; *sipsi* سىپسى ve *bakır düdük* (XVI. yy) TS V 3488, *Sağa sola çekün dëyü sipsi* سىپسى *düdükleri çalarak ubûr ederler* (XVII. yy) TS V 3488; *Ve gümüştën ve gayriden müdevver ve tavil ve mücevvef yaptıkları ki sipsi* سىپسى *ve boru gibi* (XVII- XVIII. yy) TS V 3488; *İmdat ve îânet için sipsi* سىپسى *ta’bir olunur düdüğün nicesinden birden nefes-zen oldular* (XVIII. yy) TS V 3488; *Düdüğe denir mizmar mânasına müfredat-ı sâirede gemilerde çalınan düdük ile müfesserdir ki, Türkide sipsi* سىپسى *ve Fariside şine dedikleridir.* (XVIII-XIX. yy) TS V 3489.

Radloff’un Sözlüğü’nde de Osmanlı Türkçesinde tespit ettiği *sipsi* sözcüğü yer almaktadır: *sipsi* cinci [سىپسى (OsT)] “die Komandopfeife / Komutan, kaptan düdüğü” R IV: 731. Ayrıca sözcük, Osmanlıca sözlüklerde şu şekilde tespit edilmiştir: *sipsi* “ki beyninde nizam vermek için gemi ve çektiride çaldıkları müzik makulesidir.” (*Lehçetü’l Lügat* 596), *sipsi* (سىپسى) “gemici düdüğü, talim ıslığı” (*Lehce-i Osmânî* 347a, *Kâmûs-ı Türkî* 755a). Ayrıca krş. Mo. *sibsigür* “whistle; tobacco pipe” L 695b, *şobsigur* “pipe (musical instrument); whistle” L 754b.

2. Çağdaş Türk Dil ve Lehçelerinde Sıbzıgu ve Türevleri

2.1. r ve l dili: Çuv. *şâBâr* “sackpfeife, dudelsack / gayda, tulum” (Paasonen, 1974: 150), *şâpâr* II “gayda türü bir müzik aleti”, *şâpâr kakri* “gayda’nın borusu, borazanı”, *tuy irtsen şâpâr kalamaşşë* “atas. düğünden sonra gayda çalmazlar (*denkliği*: kavgadan sonra yumruk sallanmaz / kavgâ bitti mi yumruk sallanmaz)” ÇuvRS 611c, *şâpâr* II “gayda”, *şâpâr sassi iltënmet’*, *Şâpârşi te kurân mast’*. *İrâ*

¹⁵ *Sıpzıgu* ve *sipsi* ile ilgili kökenbilgisel görüşler *Etimolojik Görüşler* bölümünde aktarılacaktır.

xăna xuşşinçe, Erex-săra tăkănmast' “Saz sesi duyulmuyor. Çalgıcısı görünmüyor. İyi konuklar arasında, rakı şarap dökülmez (Narspi)” ÇuvTS 927a, *şăpărsă* “gaydacı”, *Xura pürtre şăpărsă, Larat şăpăr pürletse, Yalti šamrăk kaççăsen, Uri kayat šeklense* “Kara evde çalgıcı, gaydayı da ayarlıyor, Köydeki yiğitlerin ayakları oynuyor (Narspi) ÇuvTS 927a-b, *şăpărsă* “müzisyen, çalgıcı, gayda çalan kişi” ÇuvRS 611c.

2.2. Kıpçak Lehçeleri: **Bşk.** *hıbizği* “kaval, düdük, sipsi” BşkRS 641b, BşkTS 196b, **Kaz.** *sıbizği* “kaval”, *sıbizğişi* “kaval çalan, kavalcı kimse” (Koç vd., 2019: 526), **KKlp.** *sıbizği* “çok delikli, neye benzer bir müzik aleti” KKlpTS 502b, *sıbizğiday* ‘sıbizği’ denilen ve üflenerek çalınan müzik aletine benzer” KKlpTS 502b, **KazTat.** *sıbizği* “düdük, sipsi” (Öner, 2009: 234), **Tat.** *sıbizği* “1. Islık, ötme, ötüş; düdük; 2. *Kaba bir söz çenesi düşük, yalancı, hilekâr*” TatRS 493a, **KarMal.** *sıbizği* “kaval” ve “tüfek namlusu”, *baldırgan sıbizği* “kamış kaval”, *sıbizği sok-* “kaval çalmak”, *eki sıbizğılı škok* “çifte av tüfeği” (Tavkul, 2000: 340-341), **Nog.** *sıbizği* “(kamış veya metalden) düdük, kaval” NogRS 317a, **Kum.** *sıbizği* “1. (Kamıştan) düdük, kaval, 2. *mec.* Tiz, ince (ses için), *sıbizği tavuş* ‘tiz ses’ ” KumRS 147a, **Kır.** *sıbizği* “1. Kaval, *kızdın sıbizğiday içke ünü* ‘kızın sesi kaval gibi ince’, 2. *Sıdırgı*¹⁶ ile aynı ” KırRS 175b, *sıbizği* “1. cığaçtan ce kamıştın özögünön içi köndöylötülüp casalgan üylömö muzikalık aspap / ağaçtan veya kamıştan içi boşaltılarak yapılan nefesli bir müzik aleti”, *sıbizği çoor ızıldap, Cez nay ünü tızıldap* (Manas), 2. Sızılıp, sızgırılıp çıkkan ün / sızan, sızıp çıkan ses, *sıbizği cumşak celi bar, Caykalgan catık beli bar* (Togolok Moldo)” KırTilTüşS 556aa, *sıbizğiçi* “kaval çalan kişi” KırRS 175b.

2.3. Güneydoğu Türkçesi Lehçeleri¹⁷: **Öz.** *sıbizğa* “bir tür flüt” UzED 286a, *sıbizğa* “1. ayn. nay / Ney ile aynı 2. Kamış sıbizğa / Kamış sıbizğa, *sıbizğa çalmok* / *sıbizğa çalmak*” ÖzTİL 42c, *sıvizğa*

¹⁶ *Sıdırgı*: tıraş bıçağı, ince kemer ve deri şeritleri kesmek için cihaz KırRS 176a.

¹⁷ Diğer bir Güneydoğu Türkçesi lehçesi olan Yeni Uygurcada ise *sipsi* sözcüğü görülmektedir: YUyg. *sipsi* “kéminiñ güdüki, sunaynıñ eğizlik kısmı / Geminin düdüğü, kavalın ağızlık kısmı” (Abdulla, 1989: 825).

bk. *sibizğa*. *Ana, çüpon yiğit yaşil maysazorga yânbaşlob, kamiş sivistğasini çalayâtibdi*¹⁸ (X. Gulom, Maş’al) ÖZTİL 42c, *sibizğaçi* “*sibizğa çalan kişi*”, *sibizğaçi siğmas iniga, g’alvir boğlar dumiga* “birisi her şeyi hesaba katmadan bir şeye kalkıştığında söylenir”, *sibizğaçi surdi* “bir süredir hasta olan birisi ilk kez kapı dışına çıktığında söylenir”, *sibizğaçiniñ ini miñ tanga* “herhangi bir yeri sığınak yapardı (saklanacak yer arayan biri için söylenir)” UZED 286a.

2.4. Sibirya Türk Lehçeleri¹⁹: **Alt.** *sıbıskı* “дудка, рожок / düdük, kaval, boru, borazan” (Baskakov vd., 1947: 135), *sıbıskı* “trompet, boru (müzik aleti); kaval, düdük, *sıbıskı tart-* “boru çalmak”, *ündü sıbıskı* “yüksek/gür sesli boru”, *sıbıskını tartkanı* “trompet/boru çalma”, *sıbıskaa kidirip tart-* “trompetle/boruyla şarkı söylemek” (Verbitskiy, 1884: 319a), *sımıskı* “kaval, düdük” (Verbitskiy, 1884: 322a), *sıbıskıla-* (< *sıbıskı+la-*) “kaval, boru çalmak, nefesli müzik aleti çalmak” (Baskakov vd., 1947: 135; Verbitskiy, 1884: 319a), **Kmnd.** *sıbıskı* “дудка, рожок / düdük, kaval, boru”, *sıbıskı tartarga* “kaval, boru çalmak” (Tukmaçev, 1995: 69), **Tel.** *sıbıskı* “düdük, kaval” (Ryumina-Sırkaşeva vd., 2000: 97), **Hak.** *sıbıshı/sımıshı* “1. (Dağ keçisi çekmek için) avcı düdüğü; 2. Flüt, kaval” (Naskali vd., 2007: 433), *sıbıshı kiik palazı çili tapsapça* “avcı düdüğü dağ keçisi yavrusu gibi ses çıkarır” (Arıkoğlu, 2005: 419b).

2.5. Oğuz Lehçeleri: TT (ağ.)²⁰ *sıvizgi I* “tüfek namlusu (Kadıçiftliği-İst)”, *sıvizgi II* “kaval” (Karaçay-To., Kadıçiftliği-

¹⁸ Türkiye Türkçesine aktarımı: Orada, genç çoban yeşil otlığa yaslanıp kamyandan neyini çalıyordu.

¹⁹ Tuvacada *sıvizgu* yerine *ediski* ve *şoor* (RusTuvS 138a, дудка maddesi) sözcükleri kullanılmaktadır. Ayrıca Tuv. *şoor* “kaval, flüt, çoban kavalı” < Mo. *çugur, çogur* için bk. TuW 266b.

²⁰ Anadolu ağızlarında daha çok *sipsi* sözcüğü kullanılmaktadır: *sipsi I* [*sıbsi, süpsübü*] “1. Ağaç dallarından yapılan düdük (Dz., Ay, Kc., Çkl., Brs., Bil., İst., Or., Tr., Sv., Ank., Kn., Mğ., Tk., Krk.); 2. Madenden yapılmış düdük (polis, bekçi vb. için) (Dz., İz., Brs., Yz., Ada., Tk.)” DS X 3645a. Ayrıca bk. Sivas Akıncılar ağzı *sipsi* “söğüt dalından yapılan düdük” [*Sipsi nası yapılır deyim gözle: Sipsi beyle acıh galın alacağsın, onu vuriysun beyle eziysın ya çıhiy forliý bunu belevurasından deliydi rahmetlik bizimki düdük gibi yapıydi.*] (Taşkıran, 2021: 305).

İst.)²¹ DS X: 3600a, **Az.** *sıbiz* “budanmış, qol-budağı kəsilmiş (ağac)” (AzDiaL 2003:487).

3. Etimolojik Görüşler

Budagov’un Sözlüğü’nde sözcük, Latin harflerine aktarılmaksızın Arap alfabesiyle şu anlamda görülmektedir: Çağ. سیبوزغا (= سبذغى) “флейта, свистокъ / flüt, düdük” (1869: 654a).

Räsänen (1969: 414) ise, Orta Türkçede *sıbizgu/ sıbizgi* biçim ve “Flöte / flüt” anlamıyla görülen sözcüğün günümüz Türk dillerindeki biçim ve anlamlarını aktarmaktadır. Ayrıca Houtsma’nın çalışmasında geçen *sıbirgu* biçiminin -zg- (*sıbizgu*) olabileceğinden duyduğu şüpheyi şu şekilde göstermektedir: “? pro -zg-”.

Clauson (1972: 794), *sıbizgu* “kamış düdük, flüt vb. üflemeli bir çalgı” sözcüğünün morfolojik olarak *sıbiz* sözcüğünden türediğini ancak “aptal, ahmak” anlamlarındaki *sıbiz* sözcüğünün yarı yansıma bir kökeni olmadığı sürece anlam bağının da olmayacağını ifade etmektedir.

Radloff’un Sözlüğü’nde ise sözcükle ilgili şu bilgiler yer almaktadır: *sıbizgi* [سیبوزغا (Kas.)] “die Pfeife, die Rohrpfeife / düdük, flüt, kaval” R IV 672. *sıbizgiçi* [سیبوزغیچی (Kas.) *sıbizgi*+çi] “der Rohrpfeifenbläser / düdük, kaval çalan” R IV 672. Radloff; Tel., Alt. ve Şorcada tespit ettiği biçimleri de aktarmaktadır: *sıbıskı* [Tel., Alt., Şor.] “die Rohrpfeife; die Trompete / düdük, kaval; trompet, boru” R IV 671, *sıbıskıla-* [Tel., Alt., Şor.] “die Rohrpfeife blasen / düdük çalmak” R IV 671.

ESTY’de (2003: 379) *sıbiz-* sözcüğünün rotasizme (**sıbir-*) uğramış olduğu ifade edilir. Söz konusu çalışmada böylesi bir hipotezin ortaya atılmasının nedeni ise tarihî lehçelerden Kıpçakçaya ait bazı eserlerde (Hout., EM’de) görülen *sıbirği* sözcüğü ve çağdaş Türk dillerinden Yakutçada görülen *subırğaa*²² fiilidir. Çalışmada (2003: 381), şayet ortaya konulan bu hipotez

TT *sipsi hlk.* “1. Ağaç dallarından yapılan düdük; 2. *den.* Gemici düdüğü; 3. *müz.* Zurnanın dudaklara gelen kamış bölümü” (TüS 2011: 2121).

²¹ Ağızlarda görülen *sıbizgi* şekli, tipik bir Oğuzca biçim değildir. Anadolu’ya gelen Kıpçak kökenli göçmenlere (özellikle Kafkas göçmenlerine) ait bir biçimdir.

²² ESTY’de söz konusu fiilin anlamı belirtilmez.

doğru ise sözcüğün *z*’li ve *r*’li biçimlerinin bir ekin varlığına işaret ettiği ve *sıbzgu* sözcüğün asıl anlamının “ıslık çaldıran şey” olabileceği de savunulur. Ayrıca diğer Türk dillerindeki Alt. Hak. Tuv. *sıdır-*, Kıp. *sızdır-* “ıslık çalmak” ve *sıdır-* (*sıdırda-* “fısıldamak”) gibi biçimlerden yola çıkılarak farazi **su-*, *siv-*, *sıy-* köküne de inilebileceği dile getirilir. ESTY’de Karl Brockelman’ın *sıbzgu* sözcüğünün sonundaki ekin fiilden isim yapan, alet adı yapan *-gu* eki olduğu görüşü de aktarılır. Buna ek olarak, çalışmada (2003: 379) *sipsi* sözcüğünün de *sıbzgu* sözcüğünden gelişmiş bir biçim olabileceği hece yutumu ile **sıpis* biçimini aldığı, sözcüğün Türkçede metatez ve damaksıllaşma ile *sipsi* olabileceği de savunulur.

Ötüken Türkçe Sözlük’te (2007: 4185) ise *sıbzgı*’nın, ET *sıbzgu*’dan geldiği ve halk ağzında “1. Tüfek namlusu; 2. Kaval” anlamlarının bulunduğu belirtilir. Sözlükte (2007: 4228b) *sipsi* için “ağaç dallarından yapılan tiz ses veren bir düdük”, *sipsi boru* “taze söğüt dalından yapılan düdük (DS)” tanımı yapılır. *Sipsi* (2007: 4260a) maddesinde ise *sipsi*’nin ET *sıbzgu*’dan geliştiği (ET *sıbzgu* “düdük” > *sipsi*) belirtilir ve sözcüğün şu anlamları verilir: *sipsi* “OsT. 1. Düdük, boru; 2. Gemici düdüğü; 3. *ağız* Polis, bekeçi vb. tarafından kullanılan metal düdük; 4. Zurnanın ses veren kamış kısmı; 5. *ağız* Yaş ağaç dallarının boru hâlinde çıkarılmış kabuğundan yapılan düdük; 6. *ağız* Söğüt dalından yapılmış düdük; 7. Talim yaptırırken çalınan ıslık; 8. *müz*. Yan yana getirilmiş 2 cm. kalınlığında, 20 cm. uzunluğunda, beş perde deliği bulunan iki adet kamıştan yapılmış, tiz sesli üflemeli bir halk müziği çalgısı; 9. *folk*. Bazı yörelerde *sipsi* eşliğinde oynanan halk oyunlarına verilen ad, 10. Yatalak hastalara bir şey içirmek için kullanılan ve gaga gibi uzantısı olan kap, 11. *argo*. Sigara, 12. (*ağ.*) Uzun yüzlü ve sivri kafalı kimse (DS), 13. (*ağ.*) Soğanın tohum taşıyan uzun boru gibi olan kısmı (DS), 14. (*ağ.*) Huni, 15. (*ağ.*) Sivri uçlu çakı, 16. (*ağ.*) Kuş tutmakta kullanılan tuzakta, üstünde tırtıl vb. bulunan 15-20 cm. boyundaki ince çubuk (DS), *sipsiyi yutmak* (*ağ.*) Sonu kötü olmak”. Nişanyan da Etimolojik Sözlüğü’nde *sipsi* “düdük” sözcüğünü, Eski Türkçe *sıbzgu* “düdük” (2018: 796b) sözcüğüne bağlamaktadır. Misalli Büyük Türkçe Sözlük’te ise *sipsi*’nin ses taklidi olabileceği belirtilerek “1. Gemici düdüğü; 2. Zurnanın çalınmak için ağza

alınan kamış kısmı; 3. *argo* Sigara; 4. *eski*. Talim yapılırken çalınan ıslık” anlamları aktarılmaktadır (Ayverdi, 2010: 1114).

Bütün bu veriler ışığında sözcükle ilgili oluşan kanaat şu şekildedir: Tarihî lehçelerde yaygın olarak *sıvızgu* sözcüğü görülmekle birlikte bazı eserlerde tespit edilen *sıvırgı* biçimi, müstensih ya da müstensihler tarafından *sıvızgu* yerine yapılmış bir yazım hatası mıydı yoksa sözcüğün gerçekten *-r-*’li bir biçimi var mıydı? Bu soruya cevap vermek zor görünmektedir. Nitekim, bazı metinlerde (EM, KM) metin yayıncıları, büyük olasılıkla *r*’yi *z* yerine bir yazım hatası olarak gördükleri için *-z-*’li okuyuşu tercih etmektedirler. Bu da sözcükle ilgili bazı Türkologlar tarafından öne sürülen *-r-* ~ *-z-* ses denkliliğini çözebilmek için tarihî lehçelerdeki verilerin yeterli ve açık olmadığı izlenimini yaratmaktadır. Ancak çağdaş Türk dillerinde tespit edilen *r*’li ve *z*’li biçimler *-r-* ~ *-z-* ses denkliliğine açıklık getirebilecek niteliktedir: **Yak.** *subırğaa-* “1. ıslık sesi çıkarmak, 2. *mec.* (konuşmaya zarafet, incelik vermek amacıyla) dişlerin arasından ağır ağır uzata uzata konuşmak, *kini saşaran subırğaata* “yavaş bir sesle konuştu” YakRS 364a, *subırğas* (< **subır-ğas*) “ıslık çalma, ıslık gibi ses çıkarma”, *subırğas buulcalar* “ıslık çalan mermiler / ıslık çalarak geçen mermiler” YakRS 364a, *subırğat-* *subırğaa-* fiilinin ettirgeni YakRS 364a, **Kır.** *sıvızgı-*²³ “(tiz, keskin bir ses) ortalığa yayılmak”, *sıvızgınan ün* “tiz ses”, *sıvızgınan ışkırık* “tiz sesli ıslık”, *abanı kak carıp, gudok sıvızgıdı* “havada uğuldayan (uğuldayıp) tiz sesli bir düdük öttürdü”, *attardın cal-kuyruğu sıvızgıyt* “(hızlı koşmaktan) atların yeveleri ve kuyruğu ıslık çalıyor” KırRS 175b. Ayrıca bk. **Az.** *sıvız* “budanmış, qol-budağı kəsilmiş (ağac) AzDiaL 487b, **Çuv.** *şăpăr* II “gayda” ÇuvTS 927a.

Türkçe *semir-* ~ *semiz*, *kudur-* ~ *kuduz*, *yultrı-* ~ *yultuz*, *yavrı-* ~ *yavız*²⁴ gibi örneklerde görülen *r*’li fiil ile *z*’li isim çiftlerinin **sıvır-*

²³ Kırgızcada *sıvızgı* sözcüğü ikili bir kök olarak görülmektedir. Sözcüğün hem isim hem de fiil biçimi mevcuttur. Kır. *sıvızgı* “1. Kaval, *kızdın sıvızgıday içke ünü* ‘kızın sesi kaval gibi ince’, 2. *Sıvızgı* ile aynı” KırRS 175b, *sıvızgı-* (tiz, keskin bir ses) ortalığa yayılmak KırRS 175b. Ayrıca bk. *sıvızgıt-* “keskin, tiz bir ses çıkartmak” KırRS 175b.

²⁴ Erdal (2004: 84), *sämiz* “şişman” ~ *sämri-* “şişman olmak, şişmanlamak”, *sa:z* “soluk, solgun” ~ *sarı-g* “sarı”, *yultuz* “yıldız” ~ *yultrı-* “parıldamak, parlamak”,

~ *sıpz* sözcüklerinde de görüldüğü söylenebilir. GT **sıpzr*- “ıslık sesi çıkarmak, üflemek, öttürmek” ~ *sıbz* “ıslık sesi çıkarılan, öttürülen nesne: düdük, kaval, flüt vb.”²⁵.

Bu çalışmada değinilen, Batı Oğuzcanın ilk evresi olan Eski Anadolu Türkçesinden başlayarak görülen *sıpsi* sözcüğe de *sıbzgu* sözcüğünün birtakım ses olayları (söz içi -g- düşmesi, ilerleyici ünsüz benzeşmesi ve ön damaksillaşma²⁶) sonucunda gelişmiş biçimi olmalıdır.

Sonuç: *Sıpzgu* sözcüğü üzerine tarihî Türk lehçelerinden çağdaş Türk dil ve lehçelerine değin yapılan araştırma sonucunda şu çıkarımlara ulaşılmıştır:

- *Sıpzgu*, tarihî ve çağdaş Türk dillerinin pek çoğunda görülen “**ney, trompet, flüt, kaval vb.**” anlamlarında kullanılan nefesli bir müzik aletidir. Ayrıca EM metninde sözcüğün “**davul**” anlamına geldiği de görülmektedir. Sözcüğün tarihî metinlerde tespit edilen Arapça denklikleri ise *mizmār, zamr, şebbabe* ve *tabl*’dır.
- Sözcük, tarihî Türk lehçelerinde şu biçimleri ile tespit edilmiştir: EUyg. *sıpzgu*, Kar. *sıpzgu*, Çağ. *sıpzga / sıbzgu*, Kıp. *sıbzgi*. Eski Oğuz Türkçesinde *sıpzgu* sözcüğünün yerini *sıpsi* sözcüğüne bıraktığı görülmektedir. *Sıpsi* ise *sıpzgu* sözcüğünün birtakım ses olayları sonucunda ortaya çıkmış biçimi olmalıdır.
- *Sıpzgu* sözcüğü; Çuvaşçada, Kıpçak, Güneydoğu Türkçesi, Sibiry ve Oğuz lehçelerinde tespit edilmiştir: *şāpār* (Çuv.), *hibizgi* (Bşk), *sıbzgi* (Kaz., KKlp., KazTat., KarMal., Kır., TT), *sıbzık* (Nog.), *zıbzgi* (Kum.), *sıbzga* (Öz.), *sumıski / sıbıski* (Alt., Tel.),

Osmanlıca *yaldız* ~ Eski Türkçe *yaltrı*- “parlamak”, *töz* “kök, köken, unsur” ~ *törö*- “var olmak”, *yavız* “kötü” ~ *yavrı*- “zayıf olmak, zayıflamak” gibi örneklerde *r* ~ *z* ses denkleğinin /z/’nin kökün sonunda görünmesi /r/’nin ise ardından bir ünlü gelmesi ile açıklanabileceğini ifade eder. Buna ek olarak, *äsiz* “vay, ne yazık ki” ~ *äsirkä*- “bir şeyi kaybettiği için pişmanlık duymak”, *käz* “çentik” ~ *kärt*- “çentik atmak”, *kız* “kız” ~ *kırkın* “hizmetçi” gibi örneklerde /z/’nin kökün sonunda olmasına rağmen /r/’yi takip eden seslerde çeşitlilik olduğunu dile getirir (Erdal, 2004: 85). Ayrıca, Tekin’in “Ana Türkçede Zetasim ve Sigmatizm” başlıklı makalesindeki örnekler için bk. Tekin, 1969: 51-80.

²⁵ *Sıbz* sözcüğü Azericede “budanmış, kolu budağı kesilmiş (ağaç) anlamındadır. Bu üflemeli enstrüman da budanmış ağaçtan yapılmış olabilir.

²⁶ Türkçede *ı* sesinin *i*’ye dönüşme eğilimini gösteren bazı ön damaksillaşma örnekleri: ET *yana* > *yine*, ET *kanı* > *hani* vb.

sıbıska (Kmnd.), *sıbıshı* / *sımushı* (Hak.). Sözcüğün, bu biçimleri ile Türk kültüründe ve müziğinde önemli bir yer edindiği görülmektedir.

- Tarihî ve çağdaş Türk dillerinde tespit edilen *sıpızgu* sözcüğüyle oluşturulmuş sözcük öbekleri ise şunlardır: İkileme Öbeği: EUyg. *тік sıpızgu* “flüt, trompet”, Çağ. *sıbızgu ney* “ney₂”, Birleşik Fiil Öbeği: Kar. *sıpızgu ötür-* “kaval vb. şeyleri çalmak”, *sıpızgu öttür-* “kaval ile ses çıkarmak”, *sıpızgu ötrül-* “kaval vb. şeylerle ses çıkarılmak”, Öz. *sıbizğa çalmok* “sıbizgi çalmak”, KarMal. *sıbizgi sok-* “kaval çalmak”, Alt. *sıbıskı tart-* “boru çalmak”.

- *Sıpızgu* adı verilen bu enstrümanı çalan kişi *sıbizguçı*, *sıbizgiçi* (< *sıbizgi+çı*) vb. olarak adlandırılmaktadır: Har. *sıbizgiçi*, Kıp. *sıbizguçı*, Çuv. *şăpărsă*, Kaz. *sıbizgıışı*, Kır. *sıbizgiçi*, Öz. *sıbizgaçı*. Ayrıca *sıpızgu* sözcüğünden türemiş (Alt.) *sıbıskula-* (< *sıbıskı+la-*) “kaval, boru çalmak, nefesli bir müzik aleti çalmak” fiili de tespit edilmiştir.

- Sözcük için Yak. *subırğaa-* (< **subır-ğaa-*) “ıslık sesi çıkarmak”, Kır. *sıbizgi-* “(tiz, keskin bir ses) ortalığa yayılmak”, Az. *sıbiz* “budanmış ağaç”, Çuv. *şăpăr* “gayda” sözcüklerinden hareketle GT **sıpır-* “ıslık sesi çıkarmak, üflemek, öttürmek” ~ *sıpız* “ıslık sesi çıkarılan, öttürülen nesne: düdük, kaval, flüt vb.” olmak üzere *r*’li fiil ile *z*’li isim çiftlerinin (**sıpır-* ~ *sıpız*) görüldüğü söylenebilir. Ayrıca, *sıbiz* “budanmış ağaç” ise *sıpız+gu*²⁷ bu ağaçtan yapılmış enstrüman olabileceği gibi kuramsal olarak sözcük, **sıpır-* (~ **sıpız-*) fiilinden araç-gereç adı yapan *-gu*²⁸ eki ile de türemiş olabilir.

Kısaltmalar

Ada.: Adana, **ağ.:** ağız, **Alt.:** Altay Türkçesi, **Ank.:** Ankara, **atas.:** atasözü, **Ay.:** Aydın, **AzDial:** *Azərbaycan Dialektoloji Lüğeti*, **Bil.:** Bilecik, **bk.:** bakınız, **BL:** Bahşayış Lüğati, **Brs.:** Bursa, **Bşk.:** Başkurtça, **BşkRS:** bk. Ahmerov, K. Z. vd., **BşkTS:** bk. Özşahin,

²⁷ İsimden isim yapan *+gu* eki için krş. ET *enç+gü* “rahat, huzur”, *äsän+gü* “esenlik, sağlık”, *äd+gü* “iyi, iyilik” vb. (Erdal, 1991: 164).

²⁸ Araç gereç adları türeten fiilden isim yapan *-gl/-gU* eki için krş. TT *çalgi*, *askı*, *silgi*, *sargı* vb. ET’de ise *-gl* eki esas olarak geçişli fiillerden bir nesneyi gösteren isimler ve sıfatlar, geçişsiz fiillerden ise nesnelere oluşturur: *täzgi* “panik halinde düşmandan kaçma”, *kamgi* “eğri, bükürü, çarpık”, *burkı* “buruşuk, kırış kırış”, *yankı* “karşılık, ödül, mükafat”, *kärki* “keser” vb. (Erdal, 1991: 321-323).

M., **BT III**: bk. Tezcan, S. 1974, **Çağ.**: Çağatayca, **Çkl**: Çanakkale, **Çuv.**: Çuvaşça, **ÇuvRS**: bk. Skvortsov, M. İ., **ÇuvTS**: bk. Bayram, B, **den**: denizcilik, **DLT**: Divânu Lugât-it Türk, **DS**: Derleme Sözlüğü, **Dz.**: Denizli, **Ed.**: Editör, **EM**: Ed-Dürretü’l-Mudiyeye Fi’l-Lügati’t Türkiyye, **EOT**: Eski Oğuz Türkçesi, **ESTY**: *Etimologiçeskiy slovar’ tyurkskih yazıkov*, **ET**: Eski Türkçe, **ETKS**: Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü, bk. Ölmez, M., **EZ**: Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye, **folk**: Folklor, **GT**: Genel Türkçe, **Hak.**: Hakaşça, **HALtUig**: bk. Wilkens, J., **hlk**: halk ağzı, **Hout.**: Houtsma, **İM**: İbni-Mühennâ Lûgati, **İst.**: İstanbul, **İz.**: İzmir, **KarMal.**: Karaçay Malkarca, **Kaz.**: Kazakça, **KazTat**: Kazan Tatarcası, **Kc.**: Kocaeli, **Kıp.**: Kıpçakça, **Kır.**: Kırgızca, **KırRS**: bk. Yudahin, K. K., **KırTilTüşS**: bk. Abduldaev E., **Kİ**: Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk, **KKlp**: KaraKalpakça, **KM**: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî, **Kmnd**: Kumandıca, **Kn.**: Konya, **Krk.**: Kırklareli, **krş.**: karşılaştır, **Kum.**: Kumukça, **KumRS**: bk. Bammatov, Z. Z., **L.**: Lessing, **mec**: mecazi, **Mğ.**: Muğla, **Mo.**: Moğolca, **müz**: müzik, **Nog.**: Nogayca, **Or.**: Ordu, **OsT**: Osmanlı Türkçesi, **OT**: Orta Türkçe, **Öz.**: Özbekçe, **ÖZTİL**: bk. Akabirov, S. F., vd., **PC**: Pavet de Courteille, A., **R**: Radloff , **RusTuvS**: bk. Pal’mbah, A. A., **ŞHD**: bk. Karasoy, Y., **Sv.**: Sivas, **Şor.**: Şorca, **Tat.**: Tatarca, **TatRS**: Tatarca Rusça Sözlük, **Tel.**: Teleütçe, **Tk.**: Tekirdağ, **Tr.**: Trabzon, **TS**: Tarama Sözlüğü, **TT**: Türkiye Türkçesi, **Tuv.**: Tuvaca, **TuW**: Ölmez, M., **TüS**: Türkçe Sözlük, **UZED**: bk. Dirks W., **vb**: ve benzeri, **vd**: ve diğerleri, **Yak.**: Yakutça, **YakRS**: **YUyg.**: Yeni Uygurca, **Yz.**: Yozgat.

Kaynaklar

- Abduldaev, E., İsaev, D. 1969: *Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sөzdüğü*, Frunze : Mektep Basması.
- Ahmerov, K. Z., Baişev, T. G. Karimova, G. R., Yuldaşev, A. A., 1958: *Başkirsko-russkiy slovar’*, Moskva: Gosudarstvennoe Izdatel’stvo Inostrannıx i Natsional’nıx Slovarey.
- Ahmet Vefik Paşa 2000: *Lehce-i Osmânî*, (haz. Recep Toparlı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akabirov, S. F., Älikulov, T. A., İbrahimov, S.İ., Mämätov, N. M., 1981: *Özbek Tiliniñ İzahlık Lugati*, Moskva: Izdatel’stvo Russkiy Yazık.

- Arikođlu, E. 2005: *Örnekli Hakasça Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Atalay, B., 1945: *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B., 1985: *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayverdi, İ., 2010: *Kubbealtı Lügati: Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Redaksiyon-Etimoloji: Ahmet Topalođlu, İstanbul: Kubbealtı İktisadî İşletmesi.
- Azərbaycan Dialektoloji Lügəti* 2003: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, II Cilt (M-Z), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bammatov, Z. Z., 1969: *Kumıksko russskiyy slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya Izdatel'stvosu.
- Baskakov, N. A., Toşçakova, T.M., 1947: *Oyrotsko-russkiy slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannıx i Natsional'nıx Slovarey.
- Baskakov, N. A., 1963: *Nogaysko-russkiy slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannıx i Natsional'nıx Slovarey.
- Battal, A., 1997: *İbni-Mühennā Lügati*, (3 baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayram, B., 2019: *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Budagov, L., 1869: *Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskih' nareçiy*, Tom: I, Sankt Peterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk.
- Caferoğlu, A., 1931: *Abu Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul: Türkiyat Enstitüsü Yayınları.
- Clauson, G., 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Çağbayır, Y., 2007: *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, Ötüken Türkçe Sözlük*, Cilt 4 (müt-tap), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Daloğlu, Y., 2011: "Eski Türklerde Musiki", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*,

- 26-29 Mayıs 2010 Bildiriler Kitabı, (Ed. Ülkü Çelik Şavk), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 249-257.
- Dankoff, R., Kelly, J. 1985: *Mahmūd al-Kāşgarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*, Edited and translated with introduction and indices by R. Dankoff in collaboration with James Kelly, ed. Sinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Part III: Duxbury: Harvard University.
- Dirks, W. 2005: *Uzbek English Dictionary*, The Central Asian Heritage Group.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z., 2018: *Kāşgarlı Mahmud Dīvānu Luḡāti-t-Türk giriş-metin-çeviri-notlar dizin*, (3. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M., 1991: *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- , 2004: *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.
- Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov, Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi l, m, n, p, s* 2003: Otvetstvenniy redaktör: A. V. Dıbo. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.
- Houtsma, N. TH., 1894: *Ein Türkisch-Arabisches glossar nach der Leidener Handschrift*, Leiden: E. J. Brill.
- İbn Haldun 1996: *Mukaddime II*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kaçalin, M. S., 2019: *Dīvānu Luḡāti-t-Türk. Mahmūd el-Kāşgarī*. (Yay. Haz. Mehmet Ölmez). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Karasoy, Y., 1989: *Şibân Han Dīvānu (İnceleme-Metin)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, V., 2019: *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kúnos, I., 1902: *Şeyh Suleyman Efendi's Çagatay-Osmanisches Wörterbuch, Verkürzte und mit deutscher Übersetzung versehene Ausgabe*, Budapeşt: Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaft.

- Lessing, F. D., 1995: *Mongolian-English Dictionary*, (3 bs.) Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Li, Y. S. 2017: *C. Brockelmann'ın 'Doğu Türkçesi Grameri' Dizini, Index zu C. Brockelmanns Osttürkische Grammatik*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Naskali, E. G., Butanayev, V., İsina, A., Şahin, E., Şahin, L., Koç, A., 2007: *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nişanyan S. 2018: *Nişanyan Sözlük, Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liber Plus Yayınları.
- Ölmez, M. 2007: *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen, Tuvacanın Sözcükleri Eski Türkçe ve Moğolca Denklemleriyle*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- , 2010: “Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?”, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar*, (Ed. Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz, Yrd. Doç. Dr. Özgür Ay, Yrd. Doç. Dr. Metin Yılmaz): Afyonkarahisar: 211-219.
- , *Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü*. Baskıda.
- Öner, M., 2009: *Kazan- Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özşahin, M., 2017: *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paasonen, H., 1974: *Tschuwaschisches Wörterverzeichnis*, Szeged: Studia Uralo- Altaica IV.
- Pal'mbah, A. A., 1953: *Russko-tuvinskiy slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannix i Natsional'nix Slovary.
- Pavet de Courteille, A., 1870: *Dictionnaire Turk-Oriental: Destiné Principalement à Faciliter la Lecture des Ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi Et de Mir-Ali-Chir-Nevâi*, Paris: Imprimerie impériale.
- Radloff, W., 1911: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Opat slovary tyurkskih nareçiy*, Tom: IV, Sanktpeterburg: Prodaetsya u Kommissionerov Imperatorskoy Akademii Nauk.

- Räsänen, M., 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais- Ugrilainen Seura.
- Ryumina-Sırkaşev, L. T., Kuçığaşev, N. A., 2000: *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (çev. Şükrü Haluk Akalın, Caştengin Turgunbayev), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, O. F. 1982: *Eski Türkçe’de Mûsikî Terimleri ve Mûsikî Âlet İsimleri*, (Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Dili Anabilim Dalı.
- Skvortsov, M. İ. 1982: *Çavaşla-vırâsla slovar’ Çuvaşsko-russkiy slovar’*, Moskva: Izdatel’stvo russkiy yazık.
- Sleptsov, P. A. 1972: *Yakutsko-russkiy slovar’*, Moskva: Izdatel’stvo Sovetskaya Ensiklopediya.
- Şemsettin Sami, 1989: *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Şeyh Süleyman Efendi-i Özbekî el-Buhârî, 1882: *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul: Mihrân Matbaası.
- Şeyhülislâm Mehmet Esad Efendi, 1999: *Lehçetü’l- Lügat*, (haz.: H. A, Kırkılıç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taşkıran, H. İ. 2021: *Sivas Akıncılar Ağzı Karşılaştırmalı ve Tanıklı Sözlüğü*, İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık.
- Tatarsko-russkiy slovar’* 1966: Moskva: Izdatel’stvo Sovetskaya Ensiklopediya.
- Tavkul, U., 2000: *Karaçay- Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., 1969: “Zetacism and Sigmatism in Proto- Turkic”, *Acta Orientalia Hungarica*, 22: 51-80.
- Tezcan, S., 1974: *Das uigurische Insadi-Sûtra, Berliner TurfanTexte III*, Berlin: Akademie Verlag.
- Toparlı, R., Çögenli, S., Yanık, N., 2000: *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., 2003: *Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tukmaçev, L. M., Petruşova, B. M., 1995: *Kumandinsko- russkiy slovar’*, Biysk: Biyskiy Kotel’şçik.
- Turan, F., 2001: *Bahşayış Lügati*, İstanbul: Bilimsel Akademik Yayınlar.

- Türk Dil Kurumu, 1969: *Derleme Sözlüğü IV, D*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- , 1971: *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Cilt V, O-T. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- , 1978: *Derleme Sözlüğü X, S-T*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- , 2011: *Türkçe Sözlük*, (11. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tüzgen, M. A., 1989 : *Türkçe Uygurçe Lugat*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Uygur, C. V., 2019: *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü (Karakalpakça-Türkçe Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Verbitskiy, V. I., 1884: *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka*, Kazan: Izdanie Pravoslavnago Missionerskago Obşçestva.
- Wilkens, J., 2021: *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*, Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Universitätsverlag Göttingen.
- Yudahin, K. K., 1985: *Kırgızsko-russskiy slovar'*. Moskva: Izdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.